

SZEMLE

Rákóczi István, *Kőbe vésett, hamis emlékezet: vallás-, gyarmatosítás és irodalomtörténeti tanulmányok*, Budapest, Kalligram, 2025.

Rákóczi István iberisztikai tanulmányainak összegyűjtött kiadása azért is volt időszerű és hasznos, mert közülük – habár ezek már korábban is megjelentek itt-ott – jó párat még a nagyobb magyar egyetemi városok könyvtáraiban sem lehet megtalálni. A huszonnégy történeti, irodalomtörténeti tanulmány három tematikus – egy vallástörténeti, egy gyarmatosítástörténeti és egy irodalomtörténeti – fejezetre van osztva. E triptichon mindhárom táblájára olyan színes, sokszor egzotikus kollázsjeleket vannak festve, amelyeket kitárva az egész korabeli glóbusz képét magunk előtt láthatjuk Lisszabontól Brazílián át a Fülöp-szigeteken és Mozambikon keresztül vissza Ceutáig. A tanulmányok nagy része Johannes Schöner híres földgömbjeinek kép(regény)es illusztrációira emlékeztetnek. Ráadásul ezeket az „illusztrációkat” át-átszövik a magyar kultúrtörténeti témák és motívumok is: a hazai luzitanisztikának hiába közhelye, mégis kevesen tudják, hogy az első portugál királyi dinasztia alapítóját sokáig magyar királyi sarjként, Szent István utódjaként tisztelték. A humanista korszak kutatóin kívül arról is csak kevesen tudnak, hogy Magellán Föld körüli útjának első krónikása erdélyi – vagy legalábbis erdélyi származású – volt. A portugál Mária Terézia-kultusz is egy olyan homályos folt, amelyet például 18. századi panegirikus képversek tárnak fel. A 19. századi magyar jezsuita nyungwe nyelvű perikópa-fordításairól szóló híradás meg már szinte fantasztikus-tudományos irodalomnak hangzik. De talán a legregényesebb történet egy velemi születésű, Jani nevű janicsáré a 16. századból, akinek sorsa a portugál inkvizíció aktáiból rekonstruálható.

A bemutatásnál nem sorrendben, hanem tematikusan haladok. Először azokat a tanulmányokat sorolom fel időrendben, amelyek közvetlenül magyar vonatkozásúak, majd azokból mutatok be néhányat, amelyek spanyol, portugál/brazil témájúak.

A magyar–portugál kulturális kapcsolatok mátrixa az első portugál király, Afonso Henriques, vagyis I. Alfonz (c. 1109–1185) legendás genealógiája. Habár a magyar történetírás már a 19. században regisztrálta, Rákóczi István továbbgondolja a témát, új kérdéseket vet fel, és egyúttal tanulságos összegzését is nyújtja a kötet címét adó tanulmányban. A szerző a lisszaboni Biblioteca da Ajuda egy dokumentumán keresztül hívja fel a figyelmet arra, hogy a Camões nemzeti eposzában is felbukkanó motívum – akár tudatos, akár félreértésen alapuló humanista hamisítás eredménye – a kora újkori nagypolitikában milyen fontos szerepet játszott. Braga érsekének III. János, portugál királyhoz intézett 1527-es levele csak egyike azoknak a portugál dokumentumoknak, amelyek a mohácsi csatával és következményeivel foglalkoznak. A török terjeszkedést a lábon lévő fekélyhez hasonlítja, amelyet, ha nem gyógyítanak, elemésztí az egész testet, vagyis a keresztény Európát. Rodosz, Nándorfehérvár és végül Magyarország eleste egyre nagyobb és súlyosabb sebeket ejtettek Európán. A püspök egy nemzetközi keresztes had összetrombitálását sürgeti, amelynek élére a portugál királyt szánja. Azért is fontosnak tartja ezt a szerepvállalást, mert – mint emlékezteti a királyt – Magyarországról erednek a portugál királyi ősök és így III. János is innen származik. Bizonyos értelemben testvérnépről

DOI 10.17167/mksz.2025.4.567-571

van szó, amelyet az ottomán métely épp felemészteni készül. Tehát ez a fiktív genealógia hatékony propagandaként jelenik meg a nagypolitika porondján is.

A *Maximilianus Transylvanus: a színe és a visszája* című tanulmány a Magellán utazásáról 1523-ban megjelent első – és sokáig egyetlen – munka, a *De Moluccis insulis* (A Fűszer-szigetokről) szerzőjét veszi górcső alá. Rákóczi István interdiszciplináris tanulmánya Matthäus Lang von Wellenburg cartagenai püspök, majd salzburgi hercegek leveleinek apropóján filológiai, történet- és irodalomtudományi, valamint földrajzi kérdésfelvetéseket feszegetve gondolja át újra mindazt, amit a szerzőről és munkájáról tudni vélünk. Őt szempontot elemez, ezek közül az elsőt, vagyis a Maximilianus származása körüli vitát nem kívánja eldönteni. Inkább a spanyol királyi titkár európaiságát hangoztatja, legyen akár belga (bár kissé megszalad a szemöldöke a naiv olvasónak a feltételezett zevenbergeni származás Transylvanusszá torzult alakján), vagy erdélyi (valószínűleg inkább ez).

Időben a következő magyar vonatkozású tanulmány a *János, Jani, janicsár – egy XVI. századi magyar rab a portugál inkvizíció előtt* című történelmi „kalandregénye”. Úgy tűnik, az inkvizíciónak annyi haszna mégis csak volt, hogy precíz jegyzőkönyveiknek hála, történelmileg jól adatolható hétköznapi életutakat is rekonstruálni lehet ezekből. Mivel a bürokratikus gépezet „pontosságra” törekedett, ezért olyan mechanikus protokoll szerint járt el, amely félre nem érthető panelkérdéseket tett fel az eljárások során. Az ebből kikerekedett, jegyzőkönyvben rögzített válaszok egyértelmű információkat hordoznak. Pont annyira költőiek, mint egy Excel-táblázat. János valamikor 1550 körül születhetett Szombathelyen vagy Velemen. Az 1560-as évek második felében eshetett fogságba és a törökök Szigetvárra vitték. Majd Konstantinápolyba került, ahol muszlimmá lett és janicsárt faragtak belőle. Saját vallomása szerint kétszer próbált megszökni, de elkapták. Büntetésül másodszorra már gályára került. Később Abd al-Malik marokkói szultán seregében tűnik fel, majd 1578 májusában újrakeresztelését kérve feladta magát Mazagão (ma El Dzsadida) erődváros kapitányának. De nem volt egyedül. A történet itt még egy fokkal regényesebbé válik, mert Jani, a janicsár felismeri anyajegyéről az egykor szintén török fogságba esett testvérét, akit magával is visz. Fennmaradt az erődváros portugál kapitányától kapott menlevele, amelyet Rákóczi István le is fordított. A menlevél alapján a szerző azt a lehetőséget is felveti, hogy ekkor Jani valójában már kém volt. További életét nem ismerjük, csak az inkvizíció ítéletét, de ha már idáig is ennyire regényes a történet, reméljük, hogy testvérével együtt sikerült visszatérnie végül Magyarországra.

A téma miatt itt említem meg azt a vallástörténeti tanulmányt, amely *Az auto da fé – végjegyzetek az inkvizíció jellegéről* címet viseli. A tanulmány egy furcsa, de indokolt formai megoldást választott. A szöveg gerincét João de Melo inkvizitor III. János portugál királyhoz írt 1544-es levelének a fordítása adja. Maga a tanulmány a fordítás számozott lábjegyzeteiből – mint azulejo csempékből kirakott fal – áll össze. Ez a fragmentált tanulmány a főszöveg kontextusát, történéseit és szereplőit finomítja, részletezi. Kevés ilyen megdöbbentő, korhű dokumentummal lehet találkozni. Már a levél Örkényt idéző kezdősoránál gyanút foghat az olvasó: „Uram, ma október havának 14-én, kedden e városban egy auto da fé tartott, dicsértessék érte az Úr neve, nagy békességben.” A középkori és kora újkori történelem kedvelői viszonylagos lelki edzettséggel vannak felvértezve, de az ebben a levélben feltároló bizarr rémálom próbára teszi az olvasót. Szenttelen leírását adja az inkvizíció által elítéltek – kinek mi jut – nyilvános bűnvallatásának, megszégyenítésének, kiközösítésének és kínhalálának. Horrorfilm-jeleneteket nem találunk a szövegben, de a sorozatokon edzett kortárs médiafogyasztó ehhez amúgyis hozzá van szokva. Ami igazán letaglózó, az a levél stílusa: szenttelen szakmai beszámoló egy vészszínház előadásáról. Az erre épített lábjegyzettanulmány pedig – mintegy a színpad mögött – további sokkoló kulturális részletekkel gazdagítja a „színdarabot”. A levél esszenciáját talán az inkvizitor kíváncsi jámborságát tükröző idézet adja vissza a legpontosabban: „Mondhatom Felségednek, semmin sem bámultam el annyira, mint azon, hogy mennyi türelmet adott a gyenge embernek is a mi Urunk, hogy végignézze gyermek, ahogyan szüleit megégetik, vagy feleségek férjeik halálát, vagy egyik testvér a másikat, egy szó hang, vagy sírás, vagy zokszó nélkül,

intve csak a maguk áldásával, mint ha csak útra kelnének, és másnap bizonynal megjönnének még. Mindenben jelét adva annak, hogy dolgaink az Úristen szolgálatára valók voltak.”

Buda 1686-os felszabadítása és ennek előkészítése nagy nemzetközi figyelmet kapott. Ennek számunkra egzotikusnak ható egyik szegmensét dolgozza fel az *Információs láncok, hírhálózatok és a földrajzi ismeretek csatornái a töröktől felszabadított Magyarországról Portugáliában a XVII. és XVIII. század fordulóján* című tanulmány. A tanulmány címe össze is foglalja, miről szól pontosan. Olvashatunk a rölapokon felbukkanó 17. század végi Buda és Nándorfehérvár ikonográfiájáról, sőt portugál katonákról és tisztekről is, akik tapasztalatszerzés miatt megfordultak a magyarországi hadszíntereken. A Biblioteca da Ajuda négy olyan levelet őriz, amelyek az 1686-os budai hadi események résztvevő szemtanúiként közvetítenek a történeésekről.

A röpiratokon és újsághíreken kívül érdekesek azok a spanyol színdarabok is, amelyek a hír-közvetítés mediatizálásának korai példái és Buda visszahódítását vitték színre: *Sasok tiszavirág koszorúval: A törököktől felszabadító magyarországi harcok képei a spanyol-portugál barokk színpadon*. A monumentális színpadi jelenetek a híreket könnyebben olvashatóvá, szórakoztatóbbá és persze propagálhatóvá tették. Az audiovizuális hírközlés nagyobb erővel bír. Mintha élő televíziós közvetítések színpadi adaptációi lennének – egyfajta cirkusz híradók –, amelyeket képek és látványelemek kavalkádjával, színpadi effektekkel, sőt gyakran még zenei aláfestéssel is színezték. Rákóczi István tanulmánya a Buda visszavételét feldolgozó hét ismert spanyol hadi színdarab mellé egy újabb, ismeretlen zenés darabot foglal össze, amely „látványos elemekkel konkrét hadszíntéri tudósításokat rendez át színpadok közé”: Pedro de Arce *La comedia del sitio Vienáját*. Pár évvel korábban zajlik, és a darab második része a Buda visszavételét előkészítő Esztergom elfoglalásáról szól (*Conquista de Estrigona*). Ezt a királyi pár előtt is előadták Madridban. „Ez a színpadon és a heti- vagy külön kiadott rölapok híradóiban is különös hangsúlyt kapott, s minden bizonynal az Ibér-félszigeti recepciót megkönnyítette a reconquista közös történelmi élménye, amely miatt a visszafoglalást mélyebben ismerte, mint mások, ahol a harc ideológiai és/vagy keresztesjellegű tapasztalata hiányzott.” Az esemény iránti érdeklődést jól mutatja, hogy a darabot 1684-ben kiadták Madridban és Lisszabonban is (pedig ez nem az ibériai perszonalunió kora). A darabot dicsérő prólógus allegorikus szereplői Spanyolország, Németország, Róma, Konstantinápoly, a Fama és a Zene. Számunkra pikáns fűszerezését adja a darabnak, hogy a szereplők között két „árulót” is találunk: Thököly Imrét (El Conde Emerico Tequeli) és Zrínyit (valószínűleg Pétert: El Conde de Serin). Mintegy ennek folytatásaként Rákóczi István röviden kitér Francisco Bances Candamo (1662–1704) már ismert *La restauración de Budajára* (Buda visszavétele). Majd egy 1717-ben, Coimbrában kiadott színdarabot ismertet (a kézírata is megtalálható a Portugál Nemzeti Könyvtárban): Brás Luís de Abreu (1692–1756) *Águilas, hijas del Sol que buelan sobre la Luna* (A Nap fiai, a Sasok, akik a Hold fölé szállnak) című „törökös operáját”. (Nem igazi opera, inkább csak átmenet a zenés színház felé. Sajnos a kottaanyagot egyelőre nem ismerjük.)

Talán még ennél is figyelemreméltóbb az a furcsa portugál irodalmi lelkesedés, amely Mária Terézia körül csap fel a 18. században. Ennek egy különleges irodalmi manifesztációját foglalja össze a *Mária Terézia kultusza – portugál barokk képversek tanúsága szerint* című tanulmány. Habár az osztrák örökösödési háborúból Portugália kimaradt, Nagy Britannia hagyományos és szükségszerű szövetségeseiként a portugál propaganda a Habsburg-törökvéket támogatta. Így aztán Mária Teréziát nemcsak híradások, hanem irodalmi művek, többek között képversek is felmagasztalták. Ezek közül mutat be párat a tanulmány, miközben újból kitér a portugál–magyar kapcsolatok I. Alfonzra nyúló eredetmítoszára, ugyanis a portugál tudósítások össze is kapcsolják a magyar királyi eredetet a „felséges magyar királynő asszony” hadisíkéreivel.

A Betűk Atyjától a digitális evangéliumig: Isten szava nyungwe nyelven című tanulmány fókuszában a jezsuita Czimmermann István (1849–1894) áll, akinek úttörő munkássága a mai Mozambik és Malawi területén, a Zambézi alsó folyásánál élő nyungwe etnikum írásbeliségének az alapjait

teremtette meg. Czimmermann egy Biblia-parafrázist írt nyungwe nyelven, vagyis bibliai történetek füzérét, perikópa-szövegyűjteményt, amelyekben ünnepnap igeversek is találhatók. Ezt Lisszabonban ki is adták 1890-ben: *Biblia sagrada ia testamento iakare na ipsa*. A tanulmány komikusnak tűnő nyelvfilozófiai problémákat is feszeget, hiszen olyan nyelvről van szó, amely teljesen híján van a metafizikai, teológiai-politikai fogalmaknak. Egyáltalán lefordíthatók-e, vagy ha igen, hogyan az „Isten”, vagy „Atya” szavak?

Ennek a témának a folytatása a jezsuita Menyhárh Lászlóról (1849–1897) szóló tanulmány: *Folyamatosság és örökség: magyar páterek Boroma/Zumbo missziókban: Menyhárh László S. J.* A tudós „hitküldért” egy mezőgazdasági farm vezetésével bízták meg Felső Zambéziában. Rákóczi István Menyhárh egy különnyomatát vizsgálja, amely a jezsuita botanikai gyűjteményének módszerét és elméletét foglalja össze röviden. Menyhárh egy 215 tárgyból álló néprajzi gyűjteményt is összeállított az 1894-ben Portóban rendezett Portugál Szigetek és Gyarmatok kiállításra. Több levelét is kiadták, amelyekben az afrikai törzsek királyainak rabszolgakereskedelmét is ostromozza. Ahogy Czimmermann, úgy Menyhárh is a Zambézi mellett halt meg. A tanulmány írója szerint érdemes lenne felkutatni és gondolni a két kalocsai jezsuita sírját Zumbo romos temploma közelében. (Rákóczi István kérése azóta meghallgattatott. Sajgó Szabolcs SJ vezetésével megtalálták a sírokat és a két misszionáriusról dokumentumfilm is készült a *Szabadság vára – Magyarok a Zambézi misszióban* címen, amelyet 2024-ben mutattak be.)

Egy 1945. januári dokumentum elemzése már nagyon közel áll hozzánk időben. A jegyzőkönyv egy tanúvallomás, amelyet Rákóczi István a holokausz 70. emlékévében tart fel. A jegyzőkönyvből egy pár másodpercenyi történet bontakozik ki. Az egész olyan rövid idő alatt zajlik le, hogy szinte állóképpé merevedik előttünk. A képen a portugál követség autóját látjuk és egy bőrkabátos nyilast, aki revolverét előrántva lelövi egy kapualjban a menekülő, Fürst nevű férfit. A tanulmány olyan, mint egy rendőrségi nyomozás, amely ezt a pár másodpercenyi kimerevített történetet igyekszik rekonstruálni és megérteni. Címe: *A portugál követségi kocsi – széljegyzetek egy dokumentumhoz.*

Az utolsó magyar vonatkozású tanulmány Kordás Ferenc brazil vonatkozású kéziratos hagyatékával foglalkozik.

A többi tanulmány is hasonló kultúrtörténeti érdekességeket tartogat főleg a portugál és spanyol kora újkor időszakából, amely egybeesik az egzotikus gyarmatbirodalmi ambíciókkal is. Magyarországról nézve a 16–17. századi Fülöp-szigetek, Indonézia, Goa és Mozambik mesebeli, valószerűtlenül távoli földek, amelyeknek politikai és kultúrpolitikai csatározásai megannyi érdekes színfoltok és szintörések a könyv lapjainak kaleidoszkópjában. Az *Áttérés és identitás a zsidó-keresztény convencia idején* című írás X. Bölcs Alfonz (1221–1284) kasztíliai trubadúrkirály egy vallási himnuszát elemzi a zsidó-keresztény együttélés perspektívájából. A szövegnek azon rétegeit kívánja felfejteni, amelyek a mai olvasó számára már nem evidensek, de a 13. században a kortárs olvasók számára maguktól érthetők voltak. Függelékben a vers magyar fordítása is olvasható.

Ha forgatunk egyet a kaleidoszkópon, a modernkori missziós stratégiák közé csöppenünk Brazíliában: *Az indián pajé, a jezsuita atya, a protestáns lekipásztor és az evangéliumi prédikátor*. A pajé olyan indián szellemi tekintély, törzsközi vándorprédikátor, a nyelv fegyverét mesterien használó vezető, akinek tudása a jezsuita misszionárius számára is követendő példa. A tanulmányon belül további érdekes részeket találhatók a Zrínyi Miklós által is idézett „Brazília mint menedék” toposzról, a Brazíliában egykor használt közvetítő nyelv természetéről, vagy az úrvacsora helyi eszközei körül felcsapó teológiai vitákról: „vajon a manioka lisztből készült pogácsa és a nyállal erjesztett *caxaxi* tekinthető-e egyáltalán az Úr Jézus testének és vérének.”

Ha megdöntjük a kaleidoszkópot, visszacsúszunk a 15. század végére, és Kolumbusznak az élete vége felé írt könyvéről, a *Libro de las Profecías*ról szóló tanulmányban merülhetünk el. Fanyar aktualitását adja a szövegnek a Kolumbusz körül fellobbanó ikonoklaszta örvongés az újvilági emlékezetpolitikában: *Régi és új kommentárok a Proféciák könyvéhez.*

Nagyjából ugyanezt a korszakot dolgozza fel a Magellánról szóló tanulmány (1521: *Magellán a köbön*), valamint a portugál gyarmatosítással foglalkozó három írás is. Az egyik Portugália ceutai kalandjáról szól (*Portugália első gyarmatbirodalma Európa ege alatt*), a másik *Portugália és gyarmatainak interaktív története*, valamint a *Magángyarmatosítók Mozambik portugál múltjában*. Ezekhez képest a portugál nemzeti költővel foglalkozó cikk sorait már szinte otthonosan rója a magyar olvasó. Különösen az Ady *Istenes verseivel* vont párhuzam miatt. A *Camões és a teopoézis* a következő kérdéseket feszegeti: Mi készítette egyáltalán a költőt arra, hogy teológiai kérdések felé forduljon? Mikor tette ezt és milyen cél vezethette?

Összegzőképp bátran kijelenthető, hogy a kötet kiválóan példázza a horatiusi *dulce et utile* eszményét. Ugyanakkor a recenziens kötelessége, hogy a könyv árnyoldalaira is rámutasson. Tehát szomorú szívvel két kritikai megjegyzéssel kell élnem. Az egyik, hogy talán szemléletesebbek lettek volna a tanulmányok, ha több illusztrációt közölnek, hiszen sokszor ikonográfiai kérdésfelvetésekkel találkozunk. A másik pedig, egy inkább az olvasószerveztőt elmarasztaló kritika, hogy nagyon sok a – néha már zavarba ejtő – elütés nemcsak a szövegben, hanem a címekben is. Azonban ezek csak apró karcolások a fényezésen, mert az egzotikumra éhes kíváncsi olvasó éppúgy, mint a történész–irodalomtörténész és az iberisztikára specializálódott szaktörténész is élvezettel és haszonnal fogja forgatni a kötetet. Ha pedig még ezekkel a tanulmányokkal sem lehet megszólítani a nagyközönséget, akkor tényleg csak a TikTok-posztok maradnak I. Alfonz síremlékéről, Janiról a janicsárról, a ledöntött Kolumbusz szobrokról és a vérbe fagyott Fürstről.

MOLNÁR DÁVID

A világ és Magyarország, ahogy a bécsi Magyar Hirmondó szerkesztői látták, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Zvara Edina, Budapest, MTA KIK, Kossuth Kiadó, 2025.

Zvara Edina sokrétű könyvészeti és művelődéstörténeti munkásságának egyik fontos fejezete Görög Demeter író, szerkesztő, könyvgyűjtő életművének feldolgozása. Monográfiájában (*Egy tudós hazafi Bécsben, Görög Demeter és könyvtára*, Bp., OSZK, 2016), a szerző teljes életművét feldolgozza, bibliotékájának nevezetes kézirateit pedig *Görög Demeter könyvtárának kéziratei Bárány Péter; Batsányi János, Kis János, Révai Miklós, Trenk Frigyes és Verseghy Ferenc írásai* című tanulmányában ismerteti (= *Könyvek magántulajdonban, 1770–1820*, szerk. Dóbék Ágnes, Bp., Reciti, 2020, 140–169.), majd kiadta Bárány Péter *Kisdéd Lélektudomány* (Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2025) című művének eddig lappangó kéziratát kritikai kiadásban. Legutóbb a korai hazai sajtótörténet legnevezetesebb folyóiratának, a rendkívül sikeres bécsi *Magyar Hirmondó*-nak imponálóan gazdag szöveg- és képválogatását jelentette meg az MTA Könyvtár és a Kossuth Kiadó, Zvara Edina gondozásában. A terjedelmes és (ténylegesen) súlyos szöveggyűjtemény a 2025-ös könyvkiadás egyik reprezentatív darabja, amelyet örömmel látnánk a 2026-os tavaszi könyvvásár idején a díjazottak között.

A felvilágosodás korának legsikeresebb lapja, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1789-ben indult, és ezen a néven 1791-ig jelent meg. Akkor a folyóirat nevet változtatott, és *Magyar Hirmondó* címen adták ki, 1792-től 1803-ig. A folyóirat nem keverendő és nem is kapcsolható össze a korábban Pozsonyban kiadott *Magyar Hirmondó*-val, amelynek történetét Kókay György dolgozta fel (*Magyar Hirmondó, Az első magyar nyelvű újság*, Budapest, Gondolat, 1981.)

Görög Demeter, első életrajza már röviddel halála után megjelent Márton József tollából, aki „32 esztendei szoros esmeretség” után írta le mindazt, amit közvetlen forrásokból barátjáról tudott. Munkájára támaszkodva később még több tanulmány, sajtótörténeti dolgozat jelent meg, azonban megbízható forrásokhoz csak Zvara Edina jutott, amikor a Klebelsberg Ösztöndíj jóvoltából az Es-